

דפנה הקר • יופי תירוש

שחיקת האימהות והתבססות ההדרה במשפט כאיום על מעמדן האזרחי של נשים בישראל

תחום המגדר והמשפט החל לשגשג בישראל בשנות ה-90 של המאה הקודמת, ולמשך כשני עשורים. שני קובצי מאמרים מסמנים את העושר שהניבה הפרספקטיבה המגדרית לחקר המשפט בישראל: הספר הראשון והחלוצי – **מעמד האישה בחברה ובמשפט** (רדאי ועמיתות, 1995) – בחן סוגיות הקשורות לכלכלה, לאלימות מגדרית ולדיני משפחה. הספר השני – **עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם** (ברק-ארז ועמיתות, 2007) – הרחיב את היריעה וניתח תחומי משפט שנחשבו כלליים ואוניברסליים, כמו דיני נזיקין, חוזים ומשפט בינלאומי, לצד סוגיות ספציפיות כגון פמיניזם דתי ודיוור ציבורי לאימהות יחידניות. נוסף על תרומתם המחקרית בהפניית הזרקור אל נושאים שלא נחקרו עד כתיבתם, תרמו ספרים אלו, כמו גם מאמרים רבים שפורסמו בכתבי עת משפטיים ועבודות מחקר לתארים מתקדמים, להתבססותן של מתודולוגיות פמיניסטיות בחקר המשפט. הם לא נרתעו מהתמקדות באישי ובספרה הפרטית ומשילוב של כלים איכותניים וכמותניים מגוונים והוסיפו לשיח המשפטי פרדיגמות חדשות, כמו זו של הגוף כאתר של הבניה תרבותית וכוח, פוליטיזציה של יחסי מין וערעור על מושגים משפטיים מורששים כמו "האדם הסביר".

הגם שהעניין בחקר המשפט מבעד לעדשה המגדרית נוכח באקדמיה הישראלית, ואף התרחב בעשור האחרון למחוזות נוספים, דוגמת משפט וגבריות ומשפט ולהטב"ק, נדמה כי קשה לאתר כיום חוקרות וחוקרים שזה תחום עיסוקם העיקרי. גם היצע הקורסים בתחום בבתי הספר למשפטים דל. קשה להעריך עד כמה הדבר נובע מלחצים מערכתיים לעסוק

בנושאים הנתפסים כמרכזיים יותר ועד כמה הוא תולדה של תחושת מיצוי המתבססת על הנחה שגויה של רבים ורבות שההישגים המשמעותיים בתחום השוויון בין המינים כבר הושגו והם יציבים ושכל שנוותר לעשות, לכל היותר, הוא לתקן ולדייק בשוליים.

במסה זו נבקש לסרטט, בתמציתיות, שני תהליכים סוציו־משפטיים מדאיגים המתרחשים בימים אלה בחברה הישראלית: שחיקת ה"אימהות" כקטגוריה שמעניקה לנשים תמיכה מדינתית ומעמד אזרחי, ולו חלקי, בקולקטיב, וההתבססות של הדרת נשים מן המרחב הציבורי. תהליכים אלה משקפים שינויים מהותיים בחברה הישראלית המאיימים על מעמדן האזרחי של נשים. הם גם מדגימים את הרלוונטיות, הנמשכת והדחופה, של חקר המשפט מבעד לעדשה המגדרית.

בהמשך לתזה הסוציולוגית המקובלת בחקר המגדר בישראל (למשל ברקוביץ, 1999; מלמד, 2004), גם משפטניות פמיניסטיות חשפו את האופנים שבהם האימהות מעניקה לנשים בישראל כרטיס כניסה לאזרחות (למשל קמיר, 2013; יפת, 2019) – אומנם לא אזרחות שוות זכויות, אבל כן הכרה, הגנה ותמיכה משפטיות, מתוקף תרומתן למאזן הדמוגרפי ולבניין האומה. אף שבלב הניסיון של קובעי המדיניות בישראל מאז קום המדינה לעודד נשים להביא ילדים לעולם עמדה היררכיה אתנו־לאומית שהעדיפה אימהות יהודיות ואשכנזיות, גלשה התמיכה המשפטית שסופקה לאימהות גם אל נשים מזרחיות, שאימהותן חשודה, ולנשים ערביות, שאימהותן לא־רצויה. לדוגמה, חוק עבודת נשים – שמבקש לעזור לאימהות להשתלב ולשרוד בשוק התעסוקה בשכר, גם אם הן עוברות טיפולי פריון, נושאות היריון וילדות; חוק שוויון הזדמנויות בעבודה – שאוסר על אפליה תעסוקתית בין היתר בגין טיפולי פריון, היריון והורות; חוק הכשרות המשפטית והאפוטרופסות – שמעניק לאימהות בכורה בקבלת משמורת במקרה של פרדה בין ההורים כל עוד הילדים צעירים מגיל 6; וחוק הבטחת הכנסה וחוק סיוע למשפחות שבראשן הורה עצמאי – שאמורים לספק רשת ביטחון כלכלי לאימהות בכל מצב משפחתי. כל אלו משקפים את תפקידו של המשפט בהבניית האזרחות האימהית.

לכאורה, המצב המשפטי לא השתנה, וספר החוקים ממשיך לכלול את ההגנות התעסוקתיות, המשפחתיות והסוציאליות שפורטו לעיל. אלא שבשנים האחרונות חלה שחיקה כה חמורה בהגנה המשפטית הזו עד כי נדרשים, לטענתנו, שינוי של הפרדיגמה המקובלת והבנה שאימהות כבר אינה מעניקה לנשים כרטיס כניסה למעמד אזרחי מוערך, גם אם לא־שווה, בקולקטיב הלאומי. חקר המשפט בפעולה חושף כי למעשה רבים מהחוקים הללו התרוקנו ממשמעותם המגינה והתומכת.

במישור התעסוקתי חלה עלייה תלולה בשיעור ההיתרים לפיטורי עובדות בהיריון שמעניקה הממונה על חוק עבודת נשים במשרד העבודה. ב־2007, לדוגמה, נדונו 1,248 בקשות ומתוכן אושרו 59% (אלמגור לוטן, 2008), ואילו ב־2017 הוגשו 1,083 בקשות ומתוכן אושרו 90% (מנהל ההסדרה והאכיפה, ללא ציון שנת הוצאה). כפי שמראה מחקרה של נירית תושב אייכנר (2014), סיכויי ההשתלבות של נשים בשוק התעסוקה שפיטוריהן נמנעו במהלך ההיריון גבוהים בהרבה מסיכוייהן של מי שפוטרן. משבר הקורונה זימן עדות נוספת לשחיקה העמוקה בהגנה שהמדינה מספקת לנשים עובדות בהיריון. עם פרוץ המשבר אישרה הממשלה תקנות לשעת חירום שאפשרו למעסיקים להוציא עובדות בהיריון לחופשה ללא תשלום (חל"ת) בלי בקשת היתר. התקנות בוטלו בעקבות מאבק של ארגונים פמיניסטיים, אך פיטורי הנשים ההרות לא נמנעו. ואכן, ב־2020 הוגשו כ־15 אלף בקשות לפטר נשים בהיריון, ו־90% מהן אושרו (ברניר, 2020). בה בעת נשללה הזכאות לדמי לידה ממי שלא עבדו בסמוך ללידה בגלל משבר הקורונה. נתונים אלה מדגימים את השחיקה העצומה בנכונות של המשפט הישראלי לקדם את הסיכוי שנשים תשרודנה בשוק התעסוקה במהלך היריון ולאחר לידה או לתמוך בהן אם לא שרדו בו.

ירידת ערכה של האימהות כבסיס להכרה ולהוקרה חברתית ומשפטית משתקפת גם בשחיקת מעמדה של חזקת הגיל הרך הקבועה בחוק. החזקה הכתובה, והעובדה שנשים הן עדיין ההורה המטפל העיקרי ברוב המכריע של המשפחות בישראל (Hacker, forthcoming), אינן מועילות עוד לנשים במאבקי משמורת, ומודל המשמורת הפיזית המשותפת הפך למודל ההכרעה הנפוץ ביותר בבתי המשפט לענייני משפחה בעשור האחרון (ג'קמן־לדאני, 2020). הסכומים שאבות נדרשים להעביר לאימהות עבור מחיית הילדים פחתו בשנים האחרונות, בין היתר בחסות בית המשפט העליון – שאפשר את כריכת סכום מזונות הילדים בהסדר המשמורת (שם). בכך המשפט תורם לסכנת העוני, שאימהות לאחר פרדה חשופות לה ממילא (Kaplan & Herbst, 2015).

הניסיון "להנדס" את המשפחה שלאחר גירושים באופן שוויוני לכאורה הוא בעייתי, בין היתר בגלל נסיגת מדינת הרווחה והשחיקה בתמיכה המדינתית לאימהות גרושות. המדינה אינה מבטיחה לאימהות פיצוי על הפגיעה בכושר ההשתכרות שלהן, שסיבתה חלוקת התפקידים הלא־שווה במשפחה טרם הפרדה. למעשה ההפך הוא הנכון – מאז שנת 2003, אז צומקה הזכאות של אימהות גרושות לקצבת הבטחת הכנסה, ירד מספר המשפחות הנעזרות בקצבה זו בחצי (נתנון ועמיתים, 2017, תרשים 10). כפי שמראה שירי רגב־מסלם (2017), אימהות גרושות עניות אינן עיוורות לנטישתן על ידי המדינה בזירות

התעסוקה והרווחה, והן קוראות למדינה לחזור לתפיסה הרפובליקנית שעל פיה אימהות היא תרומה לקולקטיב המצדיקה הכרה, הגנה ותמיכה.

רגב-מסלם (2015) טוענת כי המעבר ממשטר אזרחות אתנו-רפובליקני למשטר אזרחות ליברלי הוא ששחק את אימהותן של נשים עניות החיות בלי אבי ילדיהן ככרטיס הכניסה המגן והתומך לקולקטיב. כפי שהראינו לעיל, השחיקה הזו חלה על כלל האימהות, ולא רק על העניות או הלא-נשואות שבהן. למעשה, בשעה שמדינת ישראל מכשירה עוד ועוד טכנולוגיות פרויקט, ומכאן את הזכות להיעשות הורה, היא תומכת פחות ופחות בהורות פעילה (הקר ופרנקל, 2005). מכיוון שכניסתן של נשים לשוק התעסוקה לא לוותה בכניסתם של אבות למרחב הביתי-טיפול, הורות פעילה ממוגדרת בישראל באופן עמוק (קפלן ועמיתות, 2020), ונשים מתקשות לממש את ההבטחה הגלומה באזרחות ליברלית. יתרה מזו, ביטול התפיסה שהאימהות מקנה לנשים כרטיס כניסה לאזרחות שווה לא הניב, כמתבקש, מעבר למודל אזרחות ליברלי שמעניק לפרט הגנה שווה בלא הבדל מין בספרה הציבורית, אפילו לא במישור המשפטי-פורמלי. ההפך הוא הנכון – מעמדן האזרחי של נשים בישראל, במובנו הליברלי, סובל מנסיגה קשה בגין התרחבות התופעה של הדרת הנשים מן המרחב הציבורי, הנעשית בתמיכת המשפט.

עוד טרם הקמת המדינה היה היישוב היהודי מן הגופים הפוליטיים הראשונים בעולם שהכירו בזכות של נשים לבחור, חרף איומי מנהיגים דתיים לפרוש מהנהגת היישוב הציונית משום כך (שילה, 2013). באותו אופן נדחו גם הדרישות להנהיג עזרת נשים באספת הנבחרים. האתוס בדבר מחויבותה של הציונות להעניק לנשים מעמד אזרחי ופוליטי שווה התעצם עם החלטת הכנסת לגייס נשים לצה"ל (1949) ועם בחירתה של גולדה מאיר לראשות הממשלה (1969). המחקר הפמיניסטי בעשורים האחרונים (למשל ברנשטיין, 1987; ספרן, 2006) מלמד כי אתוס השוויון הוא מיתוס, ולמעשה נשים בישראל נדחקו לתפקידים נשיים מסורתיים נטולי יוקרה והשפעה אגב זניחת ההגנה על שלומן ושלמות גופן. ואף על פי כן כוחו של האתוס עומד בעינו.

נשים בישראל נוכחות היום במוקדי השפעה חשובים. הן נמצאות בצמרת המשפט, בעולם התאגידי, באקדמיה, במדע, בתקשורת, בחינוך, בפוליטיקה המקומית והארצית ובעולם התרבות והאמנות. עם זאת, ייצוגן בראש הפירמידה עדיין נמוך באופן בולט בכל אחת מן הזירות הללו, וגם בהקשר הזה מגפת הקורונה המחשישה את חומרת המצב כאשר נשים נעדרו ממוקדי קבלת ההחלטות בניהול המשבר. הגורמים החוסמים נשים מהשתתפות

בשיעורים גדולים יותר אינם רשמיים. אף שהזכות לשוויון נעדרת מחוקי היסוד, ספר החוקים הישראלי משקף מחויבות לשוויון הפורמלי של נשים. החסמים נובעים מתפיסות סטראוטיפיות כלפי תפקידים מגדריים, מחברות המקשה על נשים לתפוס את עצמן, ואף להציג את עצמן, כראויות למקום בצמרת, מהטיות לא־מודעות, מאפקט האדווה של האי־שוויון בצה"ל (המעניק לגברים רישות מקצועי וחברתי המזין את הקריירה שלהם לשנים ארוכות) ומדפוסים ארגוניים המקשים על נשים להתחרות (כגון תרבות של ימי עבודה ארוכים וציפייה לזמינות גם בשעות הערב והלילה).

את האתגרים מן הסוג הזה חולקות נשים ישראליות עם נשים בדמוקרטיה ליברליות המבטיחות שוויון פורמלי בין המינים. ואולם בצד זה הנשים הישראליות מתמודדות עם אתגרים ייחודיים כמו שיעור ילודה יציב שהפך לגבוה ביותר במדינות המפותחות וכפיפות לדיני מעמד אישי ארכאיים ומפלי נשים. אבל בישראל של שני העשורים האחרונים השוויון בין המינים נתקל באתגר נוסף מסוג חדש, והלה מערער על התפיסה שהשוויון המגדרי נמצא במגמת שיפור תמידית. לראשונה בתולדות המדינה מתגבשות מסגרות מדירות נשים, או כאלה שנהוגות בהן הפרדה בין המינים ונורמות של "צניעות". מאז שדוח משרד המשפטים זיהה ב־2013 תופעות כמו הפרדה באוטובוסים, תורים נפרדים בקופות החולים, הפרדה במדרכות ובהלוויות והדרת נשים משידורי הרדיו (משרד המשפטים, 2013), התופעה התרחבה בהקשרים מוסדיים ובתחומי פעילות נוספים, כמו האקדמיה, הצבא, הכשרות מקצועיות ואירועי תרבות. נורמות ההפרדה נהנות מקשב – הן בנימוקים של סובלנות ליברלית־לכאורה לצורכיהן התרבותיים של קהילות מיעוט והן מטעמים אינסטרומנטליים, כמו הטענה שבלי התאמות בדמות מסגרות נפרדות ושמירה על "צניעות" של נשים, גברים חרדים לא יוכלו להשתלב בשוק העבודה או לשאת במידה שווה בנטל השירות הצבאי.

הפרדה בין המינים מחזקת תפיסות מהותניות והופכת את מינו של אדם לגורם מכריע בשאלה אם יוכל, וליתר דיוק – תוכל, להשתתף בפעילות מסוימת, ואם כן – היכן תורשה לשבת וכיצד תהיה לבושה. זהו ביטול של ההישג החשוב ביותר של המאבק הפמיניסטי – שאין לחסום נשים מהשתתפות שווה מחמת מינו. ברובן המוחלט של הזירות שבהן נהוגה הפרדה, היא מתרחשת בתנאים לא־שווים, ולנשים מוקצים מקום ומשאבים פחותים. כך קורה, לדוגמה, באוטובוסים, באירועים ובהכשרות מקצועיות.

להלן נדגים כיצד נורמות ההפרדה, ההדרה והצניעות פוגעות באזרחותן השווה של נשים בישראל. נתמקד במישור הפוליטי במובנו הצר.

שתי מפלגות בישראל, יהדות התורה וש"ס, מצהירות שנשים לא יתמודדו ברשימתן, ולמרות זאת מפלגות אלה מורשות להשתתף במשחק הפוליטי וליהנות ממשאביו (רידר-אינדורסקי, 2018). מלבד פגיעתה בנשים חרדיות, מדיניות זו תורמת לקושי העקבי של נשים לפרוץ את מחסום ה-30% ייצוג בכנסת. היא גם מקרינה על מעמדן של נשים בישראל בכלל, כיוון שהיא מסמנת אותן כמי שיש הצדקה להדירן על בסיס גנרי. מפלגה שהייתה מכריזה בגלוי שאינה מתירה לערבים להתמודד בשורותיה, הייתה נפסלת בנימוק שהיא גזענית. בפסקי דינו בנושא התחמק בג"ץ מהכרעה מהותית (Tirosh, 2021). גם הכנסת נמנעת מעיסוק בעניין זה משיקולים קואליציוניים בכסות של סובלנות תרבותית. כך, מאה שנים לאחר המאבק על זכות הבחירה של נשים בישראל, שיטת הממשל הישראלית עדיין אינה מבטיחה להן את צידה השני של הזכות להשתתפות פוליטית שווה – הזכות להיבחר בלי שמינן יהיה חסם.

השחיקה בנחישותה של שיטת המשפט הישראלית להגן על שוויון הפוליטי של נשים מתבטאת לא רק בסובלנות כלפי הדרת נשים ממפלגות ובחזון המיזוגיני הגלוי של מפלגות נוספות, כמו מפלגת הציונות הדתית ומפלגת רע"ם, אלא גם בפנומנולוגיה של היות אישה בפוליטיקה. ב-2019 נענתה מזכירות הכנסת לבקשת לשכתו של חבר כנסת מש"ס והזיזה חברת כנסת מהמקום שהוקצה לה במליאה כדי שהוא לא יאלץ לשבת ליד אישה. בטקס ההשבעה של הכנסת ה-24 נענתה מזכירות הכנסת לבקשתו של חבר כנסת חרדי שלא לשבת בין שתי נשים, אף שעקב הקורונה היו סידורי הישיבה בהשבעה מרווחים. הדינמיקה שבה עצם נוכחותן של נשים הופכת להפרעה לסדר, או כפי שאחת מאיתנו כינתה זאת בהקשר אחר – "פיגוע צניעות פוטנציאלי" (תירוש, 2017) – באה לידי ביטוי גם בשורה של מקרים שבהם ננזפו חברות כנסת שלבשו חולצות או שמלות חסרות שרוולים על אי-צניעותן.

ועוד: שלטי חוצות של פוליטיקאיות, כמו של נשים בכלל, מושחתים בערים שרוב או כל אוכלוסייתן חרדית. משטרת ישראל אינה אוספת נתונים על השחתת שלטי חוצות, ולא היא ולא הרשויות המקומיות מייעדות משאבים למניעת התופעה. בעיתונות החרדית יש המטשטשים את פניהן של שרות וחברות כנסת דרך שגרה או מרטשים אותן ומעלימים אותן כליל. תחנת הרדיו "קול ברמה" טענה שאין לחייב אותה להשמיע נשים בשידוריה כיוון שזו תהיה פגיעה בחופש הדת, אך משחויבה לעשות כן בצו שיפוטי, התברר שאין מדובר באיסור הלכתי. וכך, עד שבית המשפט פסל את מדיניותה הגורפת של התחנה שלא להשמיע נשים, התעלמו תוכניות האקטואליה שלה מקיומן של פוליטיקאיות. תופעות

אלה גורמות נזק ממשי ליכולתן של פוליטיקאיות להתחרות בזירה הפוליטית הצפופה. הנכס העיקרי של נבחרות ונבחרי ציבור הוא היכולת של ציבור הבוחרים לזהות אותן ולהכיר את מדיניותן ואת הישגיהן. זו אינה פגיעה סמלית, אם כן, אלא פגיעה ממשית בהשתתפות הפוליטית של נשים.

ברוב המקרים שתוארו עד כה חלקה של המדינה הוא במחדל האי־מניעה מגופים לבר־מדינתיים לפגוע בנשים. אבל רשויות המדינה הן גם משתתפות פעילות בהדרת נשים ובפגיעה במעמדן כאזרחיות. לדוגמה, משרד הבריאות ולשכת הפרסום הממשלתית הפיצו פוסטר שנתן טיפים לשמירה על רווחה נפשית בימי סגר הקורונה הראשון (מרץ-אפריל 2020), ובו דימויים של בני משפחה התומכים זה בזה. לחברה החרדית פורסם פוסטר זהה מילולית, אך שובצו בו איורי גברים בלבד – סבים, אבות וילדים בנים. הדבר נעשה אף שאין איסור הלכתי על איורי נשים. קיומן של הנשים מועלם אפוא אפילו בדמיון הפוליטי, המעדיף שהנשים יישארו בספרה הפרטית. אם נחזור לראשית דברינו, מדובר בצורה נוספת של פגיעה בנשים, הפעם כאימהות.

לסיכום, הראינו שהשחיקה באימהות כבסיס להכרה ולמתן ערך והגנות משפטיים לנשים מתוקף תרומתן ללאום אינה יכולה להיות מוסברת, אם כן, בהתפתחות של שוויון אזרחי במובנו הליברלי המלא. נהפוך הוא – שוויון כזה מצטמק, ואף מתרחק, בגלל ההשתרשות של פרקטיקות הולכות ומתרחבות של הדתה, הדרה, הפרדה והצנעה של נשים אגב הרחקתן מן הזירה הציבורית וסימונן כגוף, ולא כדעת, וכבעלות פוטנציאל פיתוי והחטאה שיש להרחיק מן העין.

מקורות

אלמגור לוטן, אורלי (2008, 17 בפברואר). נתונים על פיטורי נשים הרות ונשים בטיפולי פוריות. מרכז המחקר והמידע של הכנסת.
ברניר, מתן (2020, 12 באוקטובר). הקורונה דרסה את חוקי העבודה, והיקף הפיטורים של נשים בהריון מזנק. **גלובס**.
ברנשטיין, דבורה (1987). **אישה בארץ ישראל: השאיפה לשוויון בתקופת הישוב**. תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
ברק־ארז, דפנה, שלומית יניסקי־רביד, יפעת ביטון, ודנה פוג' (עורכות) (2007). **עיונים במשפט, מגדר ופמיניזם**. שריגים־ליאון: נבו.

ברקוביץ, ניצה (1999). "אשת חיל מי ימצא"? נשים ואזרחות בישראל. **סוציולוגיה ישראלית ב**(1), 277–317.

ג'קמן-לדאני, אורית (2020). משמורת ומזונות ילדים: כאוס ואקטיביזם שיפוטי בבתי המשפט לענייני משפחה. עבודה לשם קבלת תואר "מוסמך למשפטים". אוניברסיטת תל אביב.

הקר, דפנה, ומיכל פרנקל (2005). הורות פעילה ושוויון הזדמנויות בעבודה: הצורך בשינוי מאפייני שוק העבודה. **עבודה חברה ומשפט** יא, 275–303.

יפת, קארין כרמית (2019). מזרחיות מגדר ומשפט: כינון אחרותו של הרחם המזרחי בדיני ההפלה(י). **עיוני משפט** מא, 689–772.

מלמד, שהם (2004). "כעבור עשרות שנים מועטות נהיה כולנו בני עדות המזרח...": אמהות, פריון והבנייתו של "האיום הדמוגרפי" בחוק גיל הנישואין. **תיאוריה וביקורת** 25, 69–96.

מנהל ההסדרה והאכיפה (ללא ציון שנת הוצאה). חוק עבודת נשים: סיכום שנת 2017. משרד העבודה, הרווחה והשירותים החברתיים.

משרד המשפטים (2013, 7 במרץ). דו"ח הצוות המשרדי לבחינת תופעת הדרת הנשים במרחב הציבורי.

נתנזון, רובי, איתמר גזלה, ומיכל פורת (2017). משפחות חד הוריות בישראל. תל אביב: מאקרו – המרכז לכלכלה מדינית.

ספרן, חנה (2006). **לא רוצות להיות נחמדות: המאבק על זכות הבחירה לנשים וראשיתו של הפמיניזם החדש בישראל**. חיפה: פרדס הוצאה לאור.

קמיר, אורית (2013). מרחבי דיכוי מיגדרי מוכחשים – "המרחב הפרטי והנורמטיבי" ו"מרחב האחיות הלא-מוכר": מחשבות על פריצת דיני המשפחה ופולחן האימהות, ועל בנייתה של אחוות נשים. בתוך רוני הלפרן (עורכת). **היכן אני נמצאת? פרפסטיקות מיגדריות על מרחב**. הרצליה: קרן פרידריך אברט והמכללה האקדמית בית ברל, 77–110.

קפלן, עמית, טלי פפרמן, שמרית סלונים, הדס בן אליהו, חנה הרצוג, נעמי חזן, רונה ברייר-גארב, וגל ליפשיץ (2020). להפוך עבודות שקופות לנראות: חסמים להשתלבות נשים בשוק העבודה בישראל (דוח מסכם). ירושלים: מכון ון ליר.

רגב-מסלם, שירי (2015). שינויים במדינת הרווחה ובגבולות האזרחות: נצחונו של שיח האזרחות הליברלי והדרתן של נשים עניות". **עבודה חברה ומשפט** 14, 115–140.

רגב-מסלם, שירי (2017). אזרחות אמהית: הונאות רווחה של נשים עניות בישראל כאקט פוליטי. בתוך דנה אולמרט, רונה ברייר גארב, ארנה קזין, ויופי תירוש (עורכות). **אנתולוגיה על קפיטליזם ומגדר**. ירושלים: מכון ון ליר, 106–123.

רדאי, פרנסיס, כרמל שלו, ומיכל ליבן-קובי (עורכות) (1995). **מעמד האישה בחברה ובמשפט**. ירושלים: שוקן.
רידר-אינדורסקי, אסתי (2018). **ושאינן נראות: המקרה של "לא נבחרות לא בחרות"**. חיפה: פרדס הוצאה לאור.
שילה, מרגלית (2013). המאבק על הקול: נשות הישוב וזכות הבחירה 1917–1926. ירושלים: יד יצחק בן-צבי ושדה בוקר: מכון בן-גוריון.
תושב אייכנר, נירית (2014). **צירי פיטורין: המדינה, המעסיק והאישה**. תל אביב: רסלינג.
תירוש, יופי (2017, 19 במרץ). עמדתו של קובי ניב מנותקת וטהרנית. **הארץ**.

Hacker, Daphna (forthcoming). Post-divorce parental norms in the age of fake news and discursive violence: The Israeli case in a comparative context. in Melissa Breger (ed.). *Exploring norms and family laws across the globe*. Rowman-Littlefield/Lexington Books.
Kaplan, Amit, & Anat Herbst (2015). Stratified patterns of divorce: Earnings, education, and gender. *Demographic Research* 32, 949–982.
Tirosh, Yofi (2021). Diminishing constitutional law: The first three decades of women's exclusion adjudication in Israel. *International Journal of Constitutional Law* 18, 821–846.

פרופ' דפנה הקר, הפקולטה למשפטים והתוכנית ללימודי נשים ומגדר, אוניברסיטת תל אביב.
דוא"ל: dafna@tauex.tau.ac.il
ד"ר יופי תירוש, הפקולטה למשפטים, אוניברסיטת תל אביב.
דוא"ל: ytirosh@tauex.tau.ac.il